

ЧОРНА РАДА

ЗНАМЕНІТІ ПОДІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1663

FOLIO

Знамениті події історії України

Юрій Сорока

Чорна Рада. 1663

«Фолио»

2011

Сорока Ю. В.

Чорна Рада. 1663 / Ю. В. Сорока — «Фолио»,
2011 — (Знамениті події історії України)

XVII сторіччя. Кінець Хмельниччини. Україна зазнала чи не найтяжчих часів: тривала боротьба за вплив на неї між Річчю Посполитою і Московським царством, панував розбрат, запеклі суперечки серед козацької верхівки Війська Запорозького. Україна фактично розпалася на дві частини - Правобережну і Лівобережну. Остаточний розкол країни закріпила Чорна рада, яка відбулася у червні 1663 року в Ніжині і знаменувала початок занепаду Гетьманщини, держави, створеної Богданом Хмельницьким.

© Сорока Ю. В., 2011

© Фолио, 2011

Содержание

Пролог	5
Смерть Богдана Хмельницького і її наслідки для України	6
Гетьманування Івана Виговського и спроби послабити вплив Москви	10
Конец ознакомительного фрагмента.	16

Ю. Сорока

Чорна Рада

Пролог

Уже довгий час деякі відомі науковці стверджують, що людство розвивається за спіралеподібним сценарієм. Тобто всі події, які колись і десь відбулись, мають властивість повторюватись. «Без минулого не може бути майбутнього», – писав видатний німецький філософ ХІХ сторіччя Фрідріх Ніцше. І не лише Ніцше переймався питаннями про вплив історичних подій на сучасність. Напевне, всім без винятку добре знайомий вислів про граблі, на які ми змушені наступати знову і знову – як окремо взята особистість, так і вся наша багатостраждальна країна в цілому.

Не секрет, що результати виборів Президента України в 2010 році багато громадян сприйняли як пряму загрозу існуванню самого статусу незалежної Української держави. І хоча найгірші прогнози досі лишаються тільки прогнозами, варто якнайуважніше поглянути у минуле, відшукуючи подібні до сучасних події, що їх запам'ятала і донесла до нас історична наука. Можливо, так ми всі зможемо уникнути повторного удару граблів, на які народ України має цілком реальні шанси наступити. А якщо розглянути вищеназвані події з точки зору, згідно з якою історія розвивається за спіраллю, не буде сумніву, що їхнім аналогом у 1663 році була Чорна рада, що відбувалась у Ніжині й знаменувала кінець здобутків, за які віддали свої життя сотні тисяч українців протягом війни 1648–1654 років.

Друга половина ХVІІ сторіччя була надзвичайно важкою добою в житті України. І насамперед це пов'язано зі смертю в 1657 році Богдана Хмельницького – великого творця Гетьманщини. Напевне, ніхто не буде сперечатися з твердженням, що Хмельницький – одна з найвизначніших політичних фігур української історії всіх часів. І не лише історії. Поглядаючи на політичні реалії сьогодення, багато хто з нас із сумом зітхає, згодний із думкою, що доля не дарувала Україні політичного діяча, рівного Богдану Хмельницькому, ні раніше, ні, тим більше, у наш високотехнологічний швидкісний час. Здійнявши прапор боротьби за незалежність козацької нації від польського панування, Богдан Хмельницький першим із цілої плеяди козацьких ватажків домогся перемоги й створив нову країну, ствердивши право українського народу на власну державність.

Однак доля була недовго прихильна до здобутків великого гетьмана – і вже за кілька років після смерті Хмельницького Україну накрила ціла низка буревіїв, що до основи розхитали створену Богданом Гетьманщину. Руйнівним чинником стало прагнення Московського царства переписати основи договору, закладені Переяславською радою, змінити їх на користь Москви, встановивши контроль над українською Гетьманщиною. Не минули безслідно й безвладдя та численні суперечки в середовищі старшини Запорозького Війська, що стали початком Руїни і, нарешті, призвели до розколу України на дві частини – Правобережну і Лівобережну – за Дніпром. Остаточний розкол, із подальшим потраплянням послабленої розбратом України під вплив Речі Посполитої й Московського царства, закріпила Чорна рада, яку ми спробуємо розглянути з точки зору й впливу на історичну долю нашої держави.

Смерть Богдана Хмельницького і її наслідки для України Політичний устрій, установлений за Хмельниччини

Після блискучої переможної війни проти Речі Посполитої, що точилася протягом 1648–1654 років, Богдан Хмельницький, попри значне невдоволення частини козацької старшини й рядового козацтва подіями 1654 року, а саме підписанням союзу з Московським царством під час Переяславської ради, перебував на вершині своєї слави. Поза всякими сумнівами, можна стверджувати, що й сама створена Хмельницьким українська Гетьманщина теж відбувала пору найбільшого піднесення. Вона вже ніколи не буде незалежною й такою сильною, як наприкінці 50-х років XVII сторіччя. І ніколи не зможе звернути з того згубного шляху, яким почала йти саме після Переяславської ради, що й зумовило загибель і небуття козацької республіки. Відтоді владна верхівка Гетьманщини могла лише спостерігати за тим, як Московська держава, з якою гетьман Хмельницький підписав договір про військовий союз, поволі збільшує свій вплив на н справу й запускає схожі на метастази шупальця в тіло України, наближаючи кінець незалежної козацької республіки. Усе це було ще попереду, а поки що рука Хмельницького міцно тримала булаву, разом з нею утримуючи козацьку старшину. Саме Богдан Хмельницький примушував козацьких ватажків передусім боронити відвойовану в польських магнатів Україну, забувши на час розбіжності в поглядах, що споконвіку роздирали неспокійну й бунтівну козацьку спільноту. Усе змінилося 25 липня (6 серпня за новим стилем) 1657 року.

Уранці 6 серпня 1657 року церковні дзвони чигиринських храмів та гарматні залпи з укріплень фортеці повідомили про сумну подію. Помер гетьман Богдан Хмельницький. Причина смерті – крововилив у мозок, який стався після довгої та важкої хвороби, яка підточувала сили Хмельницького останні роки владарювання. День похорону покійного гетьмана на Раді генеральної військової старшини було призначено лише через чотири тижні, маючи на меті надати якомога більшій кількості людей можливість прибути до Чигирини і віддати гетьману останню шану. Труну з набальзамованим тілом, зодягненим у парадне вбрання, було виставлено в резиденції гетьмана під нахиленими церковними і козацькими хоругвами.

У неділю 2 вересня, а за старим стилем – 23 серпня, після скорботних проповідей під передзвін церковних дзвонів та гарматні й мушкетні залпи вкриту червоною китайкою домовину винесли з гетьманських покоїв і повільним ходом траурної процесії рушили до родового маєтку гетьмана – хутора Суботів. Про цю подію так відгукнувся літописець XVII сторіччя, відомий нам як Самовидець: «Барзо хорим сам Хмелницкій был, где юже с тоей постелі, албо хоробы не встал, але в скором часі померл о Успеніі Пресвятія Богородици. А похоронен был перед святым Симеоном в неделю, где множество народа, а наиболее людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в ринков ой церкві».

У супроводі кількох тисяч людей домовину з тілом Хмельницького везли на похідному козацькому возі, після чого кілька верст до Суботова козаки несли її на руках. На хуторі, згідно з заповітом, гетьмана Богдана Хмельницького поховали в збудованій ним за два роки до смерті Іллінській церкві, поруч із сином Тимофієм, котрий загинув наприкінці 1653 року під час оборони молдавської фортеці Сучава.

Одразу ж по смерті Хмельницького Україна опинилась у надзвичайно складному становищі, як з точки зору внутрішньої політики, так і зовнішньої. Насамперед, державній владі, яка прийняла булаву з рук Хмельницького, слід було остаточно вирішити надзвичайно важливе питання: яким курсом треба йти козацькій Україні? Чи вона залишиться під протекторатом московського царя, чи почне шукати для себе інший шлях, наприклад, повернеться до союзу з Річчю Посполитою.

Проти першого варіанта розвитку подій промовляв той факт, що в Москві вже на той час брутально нехтували попередніми домовленостями з гетьманським урядом і правами України як суверенної держави. Це проявлялося, зокрема, в посиленні політичного тиску, призначенні московських воєвод до головних міст Гетьманщини й розташуванні військових залог на українській території, а також у досить жвавій роботі з підкупу представників впливової козацької старшини для лобіювання в Україні відверто московських інтересів. Мусимо зазначити, що такий стан справ не міг бути несподіваним для верхівки керівництва Гетьманщини: зближення з авторитарною державою, якою, без сумніву, була Московщина, закономірно призводило до таких ускладнень. Тож, незважаючи на те, що всього кілька років до того закінчилась кривава війна з Польщею, у суспільстві дедалі виразнішими ставали симпатії до Речі Посполитої та прагнення до інтеграції з нею вже на нових, актуальних для того часу, умовах. А проте певна частина козацтва, головню з лівобережних полків, усе ще симпатизувала Москві. І якщо за часів гетьманування Хмельницького будь-які небажані тенденції зупиняти було заведено іноді досить жорстокими методами, то після того, як гетьмана не стало, соціальна поляризація серед народних мас почала набувати все більш виразних форм. На чолі суспільних течій стояли представники козацької старшини, й досить скоро став очевидним поділ козацтва на два табори – промосковський і пропольський.

Що стосується спадку, залишеного Хмельницьким своїм наступникам, сміливо можна стверджувати, що він був досить сумнівним. Вже одне управління таким слабко зорганізованим адміністративно-територіальним утворенням, яким була тогочасна Україна, вимагало неабиякого таланту справжнього державного діяча й уміння віртуозно балансувати серед небезпек, які зусібіч загрожували молодій козацькій республіці. І якщо, як відзначив М. Грушевський, з одного боку можна лише дивуватись організаційному генію народу, який експромтом створив і підтримував складну організацію велетенського краю, то, з другого боку, варто визнати, що тодішні українські можновладці не мали досить хисту для того, щоб керувати таким надбанням. Звичайно, Грушевський мав рацію. Українське козацьке населення того часу було надто схожим на степову вольницю, як от Запорозька Січ, щоб діяти так, як від них вимагала державна влада. Координація політичних сил заради управління такою державою вимагала від гетьмана того самого таланту, який був у Хмельницького і якого, як покаже час, бракувало його наступникам.

Зовнішньополітичні відносини Чигирин з сусідніми країнами після 1657 року були не менш простими, ніж взаємодія всередині Гетьманщини. І найголовнішою проблемою було те, що по своїй смерті Богдан Хмельницький залишив нерозв'язаним гордіїв вузол суперечностей з Московським царством. Поволі цей вузол почав переростати в міждержавний конфлікт, і якщо дехто з козацької старшини, як уже було сказано, спрямовував свої думки в напрямку відновлення відносин з Польщею, інша її частина все більше схилилася до залагодження конфлікту з Москвою дивним чином – шляхом повного підкорення московському царю. Підтримуючи ідею васальної залежності від Москви, вони не бачили небезпеки від зближення з північним сусідом, натомість інтеграцію з новою Річчю Посполитою розглядали як спробу реставрації феодальних відносин, повалених під час Хмельниччини.

Центром невдоволення такою політикою, як не дивно, стали саме січовики, які в 1654 році виступали проти підписання Переяславської угоди й «Березневих статей». А тепер Січ стала осередком опору гетьманській владі, на весь голос заявляючи, що наступники Хмельницького хочуть повернути Україну до тих порядків, що існували до 1648 року.

Тут варто, на наш погляд, детальніше розглянути, чим насправді вирізнялася політична система України, створена великим гетьманом. Зауважмо, що політичний устрій Гетьманщини, встановлений Хмельницьким, сильно різнився від того, що діяв у феодальній державі, якою була Річ Посполита. Створена в екстремальних умовах бойових дій, козацька держава характеризувалася високими демократичними принципами самоврядування. Показово, що

при ставці гетьмана України було створено дорадчий орган – Раду генеральної старшини. Рада повинна була вирішувати найскладніші питання державного життя та поточні урядові справи. Водночас на Запорозжі діяла Рада січової старшини на чолі з кошовим отаманом, яка приймала рішення щодо Запорозької Січі. В умовах полкового й сотенного устрою, що його Хмельницький узяв за основу адміністративно-територіального поділу держави, Рада генеральної старшини з її виборним принципом була значно більш демократичною інституцією, ніж шляхетський сейм Речі Посполитої.

Іншим досить важливим органом державного врядування Гетьманщини була полкова Рада старшин, яка, крім вирішування поточних питань полкового життя, ще й обирала за участі козаків полкову старшину й полковника. Богданом Хмельницьким було запроваджено ефективну податкову систему, що допомагала наповнювати державну скарбницю, не накладаючи на селянство значний економічний тягар. Крім того, за деякими даними, після перемоги над Річчю Посполитою гетьман збирався налагодити у своїй столиці, якою тоді став Чигирин, карбування власних, українських, грошей. Навіть цей факт промовисто свідчить про те, чого й досі вперто не визнає імперськи налаштована частина російських політичних діячів: Гетьманщина стала не просто землею, що позбулася протекції і завмерла, не розуміючи, що робити з власною самостійністю, – це була незалежна держава з власною владою, кордонами й грошовою одиницею. Гетьман установив і підтримував дипломатичні стосунки з багатьма країнами Європи, зокрема з Австрією, Швецією, Туреччиною, Молдовою, Волощиною, Італією, Трансильванією. Після великої дипломатичної роботи, здійсненої ставкою Богдана Хмельницького під час війни проти Речі Посполитої, ці держави визнали Україну як суб'єкт міжнародного права.

Окрім органів державної влади, в Гетьманщині ефективно працювала широко розгалужена служба безпеки. Відомий, наприклад, такий факт: великий канцлер литовський Альбрехт Радзивілл писав у своєму щоденнику про «розвідників Хмельницького, котрих він мав усюди, навіть у Венеції». Відомий український історик Іван Крип'якевич також відзначав, що Богдан Хмельницький «мав не тільки дуже точні відомості про події в Польщі, Криму, Туреччині, карпатських князівствах, але також стежив за політикою Швеції, Німеччини, Австрії, Італії, збирав потрібні відомості через своїх послів та агентів, користувався повідомленнями чужоземних посланців. Зібрані відомості він умів використовувати для політичних цілей – своїми рішеннями захоплював ворогів зненацька». Отож можемо відзначити, що вказані політичні заходи, як і продумана, ефективна й гармонійна організація адміністративно-територіального, судового та військового устрою, дозволили Хмельницькому утвердити українську державність, раз і назавжди відокремивши Україну від Речі Посполитої, відкинувши її кількасотрічний протекторат.

Розвиток і зміцнення державних інституцій також був одним з головних напрямків діяльності Богдана Хмельницького. Відомо, що під час Переяславської ради, розуміючи небезпеку, на яку наражає Гетьманщину боротьба старшинських угруповань, Хмельницький спочатку домігся від Москви підписання статті про своє право гетьманувати довіку. І якщо на перший погляд здається, ніби ця ініціатива порушувала традиційний уклад козацької України, звиклої обирати керманича на власний розсуд, то подальші події засвідчили мудрість Хмельницького (про що буде сказано в цій книзі). Крім того, в останній рік життя Богдан Хмельницький зміг зреалізувати також ідею монархічної тяглості гетьманської влади: у квітні 1657 року спадкоємцем гетьманської булави було обрано його сина Юрія.

Перетворення української держави на конституційну монархію у формі спадкоємного гетьманату, а також утвердження в ній династії Хмельницьких мало, без сумніву, позитивне значення для тогочасної України. Головно тому, що сприяло згуртуванню суспільства навколо української державної ідеї. Саме цей захід мав запобігти міжусобній боротьбі за булаву, яка загрожувала розпочатись після смерті гетьмана Богдана Хмельницького. І хоч цю ідею Хмель-

ницького, як ми знаємо, втілити в життя не вдалося, що й призвело до фатальної для України Чорної ради 1663 року, сама спроба встановити таку форму державного устрою свідчить про далекоглядність Богдана Хмельницького як політика державницького спрямування.

Не зайвим буде зауважити, що українська держава епохи Богдана Хмельницького викликала справжнє захоплення сучасників, серед яких – іноземні дипломати, мандрівники, літописці, церковні та громадські діячі. Саме ці люди залишили в спадок нащадкам цінні згадки про Україну. Наприклад, венеційський посол Альберто Віміна, який на власні очі бачив Хмельницького в період з 1650 по 1656 рік і мав можливість неодноразово розмовляти з козацьким гетьманом, у спогадах стверджував, що український народ зазнав свого найвищого злету за часів гетьманування Богдана Хмельницького. Посла вразив передусім демократизм козаків, а саме – в плані врядування – скликання Ради для обговорення важливих державних питань. Відомий польський історик XIX–XX сторіч Людовік Кубалья, котрий присвятив досить багато історичних досліджень вивченню життя й діяльності Богдана Хмельницького, порівнював українського гетьмана з його сучасником – вождем англійської буржуазної революції середини XVII століття Олівером Кромвелем, відзначаючи при цьому, що завдання Богдана Хмельницького виявилось значно складнішим за те, що стояло перед його англійським колегою: «він не мав у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції й засобів старої, сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами – все це треба було створити... Він мусив добирати і вчити людей. Була то людина з кожного погляду надзвичайних вимірів, він переростав талановитих людей настільки, що переступав межі збагненого».

Про створену Богданом Хмельницьким Українську державу згадано й у подорожніх нотатках сирійського архідиякона Павла Алеппського. Розповідаючи про мандрівку патріарха Антіохії Макарія по Україні в 1654–1656 роках, архідиякон зафіксував особливості побуту й звичаїв українців, які здивували його тим, що всюди вітали хлібом-сіллю. Тим самим хлібом-сіллю, який у всі часи був символом достатку й добробуту. Побачивши гетьмана Богдана Хмельницького, мандрівник був так уражений, що захоплено вигукнув: «Так ось він, Хмель, якого слава й ім'я рознеслися по всьому світу!» Багато писав плігрім, очевидно вважаючи цю тему найактуальнішою, про розвиток освіти в гетьманській державі. Описуючи звичайне поспільство, Павло Алеппський зазначав: «Всі вони, за винятком, можливо, малої кількості, навіть більшість дружин і дочок їхніх, уміють читати і знають порядок церковних служб... Число письменних особливо збільшилося з часу появи Хмеля». Вразила Павла Алеппського й велика друкарня, створена за часів Богдана Хмельницького в Києво-Печерській лаврі, де «виходять усі їхні церковні книги дивного друку, різного кольору й вигляду, а також малюнки на великих аркушах, визначні місця країн, ікони святих, учені дослідження тощо».

Взагалі, в іноземних джерелах знайдено дуже багато свідчень прогресивності створеної Хмельницьким козацької держави. Багато хто з володарів тогочасної Європи відверто захоплювався українським гетьманом і його політикою. Навіть Річ Посполита, у якій усього кілька років до того Хмельницького вважали бунтівником і злочинцем, не могла ігнорувати його успіхів на ниві державотворення. Польське магнатство, сприйнявши зміни в Україні як належне, прагнуло тепер співпрацювати з новітнім козацьким режимом у новому, раніше не баченому форматі...

Що ж відбулося по смерті Богдана-Зиновія Хмельницького, що всього через шість років по тому призвело до Чорної ради й розкололо ту саму країну, яка стала взірцем для таких прогресивних політичних лідерів, як Олівер Кромвель, і решти європейських діячів? Щоб зрозуміти це, розглянемо гетьманування наступників Хмельницького, адже саме воно передувало народному невдоволенню й Ніжинській раді в 1663 році.

Гетьманування Івана Виговського и спроби послабити вплив Москви «Гадяцький трактат» і його значення для України

Івана Виговського, якому випало очолити Гетьманщину після Хмельницького, історики змальовують у найрізноманітніших барвах. Від яскравих, що характеризують його як щирого послідовника ідей Богдана Хмельницького й прогресивного лідера, до найтемніших, демонічних відтінків, що представляють його реставратором Речі Посполитої в Гетьманщині й польським шпигуном. Дивлячись із висоти минулих століть на тодішні події в Україні, ми не можемо погодитися з темними характеристиками Виговського, хоча вважаємо за потрібне зазначити, що було в його політиці багато прорахунків, що й – сукупно з іншими чинниками – призвели до скликання Чорної ради 1663 року й здобутків Богдана Хмельницького.

Зауважимо, що біографія Івана Виговського досить складна й суперечлива. На відміну від Хмельницького, Виговський не все життя лобював інтереси українського козацтва, на противагу польській владі. Точніше буде сказати, що він поволі дійшов до розуміння того, що Україна має право стати суверенною державою, позбувшись залежності від Речі Посполитої. Урешті, гетьман став справжнім захисником інтересів Війська Запорозького у України в цілому. Але про все по порядку...

Точний рік народження Івана Виговського історикам невідомий. Можна з певністю твердити, що він народився на початку XVII сторіччя на Київщині і походив із старовинної української православної шляхти, родове гніздо якої – Вигов, село поблизу Коростеня в Київському воєводстві (сучасна Житомирська область). Відгалуження шляхетського роду Виговських іменувалося Лучичами й почало зватись Виговськими лише після отримання предками майбутнього гетьмана вищезгаданого села. Батько Івана, Остап Виговський, довгий час перебував на службі в київського митрополита Петра Могили – видатного церковного і культурного діяча України та Молдавського князівства XVII сторіччя. Численні історичні джерела свідчать, що Остап Виговський мав у своїй власності містечко Гоголів, розташоване на території сучасної Полтавської області. Саме там, очевидно, й народився майбутній генеральний писар, а потім і гетьман Війська Запорозького Іван.

Відомим є також той факт, що Остап Виговський підтримував міцні зв'язки з Адамом Киселем – православним магнатом і завзятим противником резолюцій Брестської унії 1596 року. Джерела вказують: саме Кисіль був одним з ініціаторів боротьби проти дискримінації православної церкви в Речі Посполитій. Спираючись на це, можемо стверджувати, що Івана Виговського з дитинства виховувало саме в дусі українства, з огляду на пріоритет православної віри й старих українських традицій.

Пізніше, в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 років, Остап Виговський осів у Києві, де й став намісником Київського замку. Він, на відміну від тисяч представників польського шляхетства, не визнав для себе прийнятною втечу з територій, охоплених вогнем козацького повстання. Це, в свою чергу, теж може характеризувати рід Виговських радше як щирих прихильників Богдана Хмельницького, аніж як людей, що під тиском обставин приєдналися до загальноукраїнського повстання.

Тим не менше військову кар'єру Іван Виговський розпочав «військовим товаришем» у кварцяному війську.¹ Речі Посполитої. Зауважмо, що саме ці підрозділи складали осердя польської армії, тож цілком слушно припустити, що Іван Виговський, до того як стати політич-

¹ [1] *Кварцяне військо* – у XVI–XVII сторіччях наймане військо Речі Посполитої, утримуване на чверть доходів від королівських маєтків

ним і державним діячем, був професійним військовим. Це, з огляду на реалії того часу, було найбільш прийнятною кар'єрою для шляхтича.

За короля Владислава IV Вази, тобто з 1632 по 1648 рік, Іван Виговський неодноразово був відзначений у боротьбі проти «неприятеля святого Хреста Господня», – ідеться про війни проти турецько-татарської армії. Відомо, що 1638 року майбутній гетьман став писарем при Яцькові Шембергу, якого сейм призначив комісаром Речі Посполитої над Військом Запорозьким. Це відбулось одразу після сумнозвісної Ординації на Масловому Ставу, до якої призвела козацько-польська війна 1635–1638 років, а найперше виступи гетьманів Павлюка (Бута) й Остряниці... До початку Хмельниччини залишалось ще довгих десять років, названих в історичній науці польською Золотою добою.

Очевидно, під час служби в Яцька Шемберга молодий Виговський познайомився та увійшов у тісні контакти з Богданом Хмельницьким, який тоді, будучи зміщеним з посади генерального писаря Війська Запорозького, перебував на посаді сотника Чигиринської сотні Чигиринського полку. Принаймні з певністю можна стверджувати, що Іван Виговський і Богдан Хмельницький зустрічалися під час Ординації, коли козацьке військо мало не зазнало розформування. Не виключено, що вони підтримували ділові зв'язки і пізніше, аж до самої національно-визвольної війни.

Як ми знаємо, на початку Хмельниччини, в 1648 році, доля привела Івана Виговського у табір противників козацького гетьмана, де український шляхтич був спочатку ротмістром кварцяного війська, авангарду поляків на чолі зі Стефаном Потоцьким, який вирушив на придушення бунту Хмельницького. Виговський брав участь у битві при Жовтих Водах, відомій нам завдяки першій тріумфальній перемозі Хмельницького над польською армією. Після тієї сутички, 16 травня 1648 року, коли військо Стефана Потоцького потрапило в розставлену татарськими союзниками Хмельницького пастку в урочищі Княжі Байраки, Іван Виговський бився мужньо, але удача зрадила польське воїнство, і він потрапив у полон. Історичні джерела сповіщають нам, що Виговський і не думав миритися з принизливим статусом полоненика й здійснив кілька спроб утекти від татар, після чого був прикований до гармати. Непокірного бранця врятував Богдан Хмельницький. Відомий цікавий історичний факт: сам Хмельницький не раз дорікав Виговському під час їхніх суперечок тим фактом, що виміняв Виговського в хана Іслам-Герая III «за рябу кобилу».

Ставши на службу до Хмельницького, Виговський спочатку обійняв посаду особистого писаря при ставці гетьмана. Ймовірно, він супроводжував Хмельницького в переможному поході 1648 року, під час якого козацьке військо пройшло маршем через усю Україну, закінчивши війну облогою Замостя. Під час блокади Львова Івану Виговському було доручено очолити посольство до трансільванського князя Дьєрдя Ракоці. Про цей епізод маємо згадку самого гетьмана, який у листі від 27 листопада 1648 року писав, що завдання місії Виговського полягало в укладенні союзу України й Трансильванії. Варто особливо зазначити, що це було перше українське посольство до цієї країни, й у подальшому, завдяки старанням Виговського, держави підписали угоду про співпрацю. Майбутній гетьман мав і багато інших заслуг перед Хмельницьким – як інакше пояснити той факт, що на посаді особистого писаря Хмельницького Виговський швидко здобув авторитет і зміг зробити блискучу кар'єру?

У наступній кампанії національно-визвольної війни, яка розпочалася 1649 року, Іван Виговський теж брав безпосередню участь. Під час облоги Збаража він став головним після гетьмана укладачем «Реєстру Війська Запорозького 1649 – початку 1650 років». Саме у цьому документі Івана Виговського згадано вже як генерального писаря – посада, яку в наш час можна порівняти з посадою начальника Генерального штабу Збройних сил. Перебуваючи на посаді генерального писаря, Виговський брав участь у написанні деяких важливих універсалів Богдана Хмельницького. Нерідко він сам складав їх, виконуючи наказ гетьмана. Як зауважує відомий історіограф Іван Крип'якевич, Виговський був «правою рукою, дорадником і заступни-

ком старого гетьмана, мав сильний вплив на Хмельницького, не раз гамував його надто гострі виступи і був посередником між ним та старшиною». До того ж – і це надзвичайно важливо, якщо брати до уваги важливість родинних зв'язків у той час, – Виговському вдалося поріднитися з гетьманом, одруживши свого брата Данила зі старшою донькою Хмельницького Катериною.

Після закінчення воєнних кампаній 1648–1649 років Іван Виговський брав участь у битві під Берестечком, причому відомо, що саме генеральний писар супроводив Хмельницького, коли того силоміць забрав з поля бою хан Іслам-Герай III. Вирвавшись із неволі, Виговський ужив енергійних заходів для мобілізації додаткових козацьких полків, а потім громив на Паволочі татарську орду, яка поверталася до Криму, переобтяжена ясиром з наших земель, беззахисних з огляду на тимчасову недієздатність козацького війська. Можливо, саме рішучі дії Виговського змусили ординців прискорити відновлення союзу з козацькою Україною, розірваного під час поразки під Берестечком. Саме Виговський виконав важливу роль в організації оборони Білої Церкви й укладанні Білоцерківського мирного договору, яке відбулось 28 листопада 1651 року. І хоч умови цього договору були значно важчими для козаків, як порівняти з попередньою, Зборівською угодою, саме Білоцерківський мир дозволив Богдану Хмельницькому й козакам оправитись після поразки під Берестечком.

Виговський продовжив свою військову діяльність у поході козацького війська під командуванням Тимофія Хмельницького на Молдову в 1652 році. Відомо, що він брав участь у битві при Батозі, під час того самого походу, який закінчився взяттям столиці Молдавського князівства – Ясс. Стратегічною метою походу був шлюб Тимофія з донькою молдавського господаря Василя Лупула Розандою і згодом – протекція, яку Молдова мала дістати від Гетьманщини. Зауважмо, що це одруження таки відбулось і Василь Лупул визнав зверхність над собою Гетьманщини, чим сильно роздратував Річ Посполиту. Той факт, що «весільний» ескорт до Молдови Хмельницький наказав очолювати саме Івану Виговському, говорить не лише про довіру до нього Хмельницького, а й про непересічний талант полководця, який мав генеральний писар.

Паралельно з діяльністю у воєнній сфері Іван Виговський провадив колосальну роботу з організації основ гетьманської влади в новоствореній державі. Буквально за кілька років, перебудовуючи поряд із Хмельницьким, Іван Виговський створив потужну й досить ефективну генеральну канцелярію козацької Гетьманщини. Ця установа стала, по суті, водночас міністерством закордонних і внутрішніх справ, а її роль в управлінні державою неможливо применшити, адже саме ця інституція, вийшовши за межі повноважень органу військового врядування, стала тим фундаментом, на якому було створено механізми державної влади.

До канцелярії Виговського надходила військово-політична інформація з усіх кінців України, а також повідомлення від послів іноземних держав. У ній приймалися та з неї відправлялися численні посольства, ухвалювалися важливі рішення, що, разом із численними військовими перемогами, визначали долю становлення української козацької Гетьманщини. Не буде перебільшенням сказати, що створення такої потужної державної машини й координація її роботи потребували неабиякого таланту адміністратора та політика, – і саме тому Богдан Хмельницький високо цінував працю Івана Виговського, нагадуючи старшині, невдоволеній піднесенням «купленого за рябу кобилу» генерального писаря, його таланти. Не боячись виступів полковників і генеральної старшини, Хмельницький чітко давав зрозуміти: Виговський – друга після гетьмана людина в Запорозькому Війську й державі.

Іван Виговський, який високо цінував повагу гетьмана, продовжував роботу зі створення органів державної влади та організації їхньої роботи на благо України, – не дарма деякі західні історичні джерела називають генерального писаря «канцлером» української Гетьманщини. І хоча будова та порядок функціонування генеральної канцелярії Івана Виговського й до нашого часу лишаються недостатньо вивченими, історична наука донесла імена найближчих соратни-

ків майбутнього гетьмана. Це такі відомі особистості, як, приміром, автор «Львівського літопису» М. Гунашевський, знаменитий полковник і дипломат Силуян Мужилівський, шляхтичі Соболев, Ярмолів і П'ясецький, молодший писар Федір Погорецький та Захар Шуйкевич – майбутній генеральний писар при гетьмані Лівобережної України. Без перебільшення можна сказати, що кожен із цих людей залишив слід в історії нашої батьківщини. Крім того, історичні дослідження вказують на те, що до генеральної канцелярії Івана Виговського входило понад десять представників вищих кіл польської шляхти, котрі, беручи приклад з Виговського, перейшли на бік козацького гетьмана й служили Україні ще під час війни з Польщею.

До виконання дипломатичних місій у генеральній канцелярії Запорозького Війська залучали також іноземців, прихильних до ідей Богдана Хмельницького. Відомо, наприклад, що на службі у військовій канцелярії Хмельницького виконували дипломатичну роботу грек Іван Мануйлов та серб Василь Данилов. Прилучав Виговський до таких місій і своїх родичів – батька, а також братів.

Незважаючи на велику довіру славетного гетьмана й власні здобутки, після смерті Хмельницького Іван Виговський не одразу дістав булаву гетьмана. Як уже говорилося, будучи при смерті, Хмельницький волів зробити своїм спадкоємцем молодшого сина Юрія, котрий, на відміну від загиблого за кілька років до того Тимофія, зовсім не мав жорсткої батькової вдачі й, отже, не був спроможним утримувати булаву міцною рукою. Але, з огляду на авторитет Хмельницького серед генеральної та полкової старшини, його волю слід було виконати у будь-якому випадку. Чому ж Хмельницький не розглядав Івана Виговського як свого спадкоємця? Найбільш імовірно, що з двох причин. З одного боку, як уже було сказано, гетьман вирішив дати гетьманство власному синові – відповідно до династичних уявлень про владу, а з другого, харизматична, але суперечлива постать І. Виговського могла зачепити амбіції деяких представників старшини і призвести до можливих міжусобиць у козацькому війську, зруйнувавши здобутки української нації за останні кілька років.

Складалась така ситуація, за якої, виконавши заповіт Хмельницького, українці втрачали сильну руку, ту саму руку, котра була так потрібна їм у боротьбі з численними ворогами, а не виконавши його, йшли проти волі людини, котра уособлювала тодішню Україну. Але тут виявився непересічний талант Виговського – і вихід було знайдено досить швидко. Формально волю гетьмана Хмельницького було виконано на Чигиринській раді козацької старшини в 1657 році. Під час Ради генеральна старшина поклала гетьманські обов'язки на генерального писаря Івана Виговського, але тільки до досягнення Юрасем Хмельницьким повноліття – так було вирішено виконати заповіт гетьмана Хмельницького. Виговський узяв у свої руки всю владу, яку до нього мав Богдан.

Майже від початку гетьманування Іван Виговський дав зрозуміти своєму оточенню, що бути тимчасовим виконувачем обов'язків гетьмана він не збирається, й запровадив власну зовнішню й внутрішню політику. Одночасно він показав себе як охоронець здобутків і традицій Богдана Хмельницького. Після цього Рада козацької старшини, яка відбулась у Корсуні 21 жовтня 1657 року, вже остаточно віддала гетьманську булаву в його руки.

Зазначмо, що Виговський насамперед намагався послабити зв'язки з Московським царством та укласти союз із західними державами, зокрема із Швецією, а також замінити московський протекторат якимось іншим, як того бажав перед самою смертю його видатний попередник. Одночасно новий гетьман намагався покласти край безладу, що запанував повсюди в Україні по смерті Хмельницького. Крім того, одним із головних пріоритетів діяльності Виговського було намагання залучити до державної влади в Україні освічених і достатньо заможних людей, які би, маючи національну свідомість, дбали про державні інтереси. Саме на цій хвилі Іван Виговський хотів посилити владу представниками польської шляхти, які разом із заможними козаками повинні були утворити нову національну еліту, майбутню опору Гетьманщини.

Не дивно, що такі заходи гетьмана Виговського викликали активну протидію козацької черні. Низи, що їх спонукали в потрібному напрямку зацікавлені сторони, вбачали у цих діях спроби повернутися до польського панування. Насамперед, невдоволення демосу використали в боротьбі за владу політичні супротивники гетьмана. Першим із них, безумовно, був полтавський полковник Мартин Пушкар, до якого приєднався тодішній запорозький кошовий Яків Барабаш, спровокувавши повстання проти Виговського у Запорозжжі й на Лівобережжі. Зайве нагадувати, що повстання Пушкаря й Барабаша одразу ж використали в своїх цілях московські агенти, намагаючись послабити гетьманську владу та схилити її до ще більших поступок Москві, зокрема – обмежити автономію української Гетьманщини. У Кремлі, який, безумовно, був тією самою зацікавленою стороною, добре розуміли, чим загрожував курс, обраний гетьманом Виговським, тож діяли досить активно, аж до надання безпосередньої військової допомоги бунтівникам.

Повстання Пушкаря було негайно придушене силами прибічників гетьмана Виговського, однак перші паростки майбутнього розколу України з'явилися разом із саме цим бунтом – козацька старшина, яка у часи Хмельницького видавалася монолітним середовищем, підґрунтям гетьманської влади, зазнала поглиблення внутрішніх суперечностей, що врешті спричинилося до скликання Чорної ради та розколу України.

Реакція Москви на придушення гетьманом Виговським повстання Мартин Пушкаря і Якова Барабаша була передбачуваною. Там украй негативно поставились до дій Виговського, що його вже вважали своїм васалом, і почали все частіше втручатись у внутрішні справи Гетьманщини. Без згоди гетьманської канцелярії у Москві було підготовано царські укази про призначення московських воєвод у Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів та Миргород, а одразу після цих указів вийшла постанова про призначення боярина Василя Шереметева керівником нової московської адміністрації в Гетьманщині. У настанові, врученій йому в Москві, йшлося про забезпечення передачі управлінського апарату в містах України до рук прихильного до самодержавної царської влади міщанства. У Москві, звичайно, спланували, щоби підтримка цивільної влади українських міст на противагу козацькій адміністрації стала ще одним із засобів послаблення суспільно-політичної та культурно-національної єдності в створеній Хмельницьким козацькій державі.

Активні спроби позбавити Гетьманщину суверенітету здійснювано й надалі. У серпні 1658 року, знову-таки ігноруючи статті «Переяславського договору», за сприяння московського війська князь Григорій Ромодановський проголосив наказним гетьманом України уманського старшину Івана Безпалого, відомого своїми виразними промосковськими настроями. З цього фактично й почалося відкрите протистояння між українським козацтвом, яке підтримало гетьмана Виговського, та Москвою.

Зауважмо, що московські війська та їхні союзники поводитися на Лівобережжі як в окупованій країні, а населення надзвичайно сильно потерпало від їхньої присутності. Відомо, що в стані князя Ромодановського перебував прибічник загиблого в Полтаві Мартин Пушкаря Яків Барабаш зі своїми людьми. За активного сприяння московських воєвод Барабашеві підлеглі грабували лівобережні міста, спустошували господарства і вбивали людей. Разом із козаками Я. Барабаша по містах Лівобережжя без узгодження з українським урядом осіли російські залоги. Урешті-решт це протистояння закінчилось відомою Конотопською битвою, яка відбулася влітку 1659 року. Під час цього протистояння українці на чолі з гетьманом Іваном Виговським і ніжинським полковником Григорієм Гуляницьким завдали ніщивної поразки війську московських воєвод. Про наслідки бою під Конотопом для Московського царства неможливо висловитись більш яскраво, аніж зробив це російський історик Сергій Соловйов, відомий своєю великодержавницькою позицією: «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле такого блискучого війська. У жалобній одежі вийшов цар Олексій

Михайлович до народу, й жах охопив Москву. Удар був тим важчий, що був несподіваним; та ще після таких блискучих успіхів! Лише нещодавно Долгорукий привів до Москви полоненого гетьмана литовського, нещодавно чути було радісні розмови про торжество Хованського, а тепер Трубецькой, на якого було найбільше надій, «чоловік благоговійний і витончений, у воїнстві щасливий і недругам страшний», погубив таке величезне військо! Після взяття стількох міст, після взяття столиці литовської царське місто затремтіло за власну безпеку: у серпні за государевого наказу люди всіх чинів поспішали на земляні роботи для зміцнення Москви. Сам цар із боярами часто був присутній при роботах; жителі навколишніх земель з родинами, пожитками наповнювали Москву, і ходила чутка, що государ від'їжджає за Волгу, за Ярославль».

Як бачимо, в Москві якнайсерйозніше поставилися до поразки під Конотопом і навіть не відкидали можливості нападу гетьманського війська на саму столицю. Очевидно, події сорокарічної давнини, коли гетьман Петро Сагайдачний уразив вогнем і мечем московські землі, закарбувались у пам'яті підлеглих московського царя.

Але всі ці приготування виявились марними. Виговський так і не вирушив походом на Москву, і то з об'єктивних причин. Головною з них був «Гадяцький трактат» за рік перед тим, а також той факт, що викладені в ньому положення викликали гостре неприйняття в козацькому середовищі як самого трактату, так і гетьмана, за сприянням якого було укладено цю угоду.

Слід зауважити, що трактат укладений у Гадячі 6 (16) серпня 1658 року генеральним писарем Запорозького Війська Юрієм Немиричем і майбутнім гетьманом України Павлом Тетерею, з одного боку, й урядовцями Речі Посполитої К. Беншовським та К. Євлашевським – з другого, можна вважати справжнім проривом української дипломатії, який так і не був оцінений сучасниками. Прикро, але гетьман Виговський саме через «Гадяцький трактат» мусив закінчити політичну кар'єру. Як і сотні інших надважливих справ – як тоді, так і тепер в Україні, – цей договір, укладений задля розвитку й добробуту держави, став суспільним подразником, що в результаті й призвело до знищення його творців і зникнення гетьманської України в Російській імперії. Що ж являв собою підписаний у Гадячі документ?

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.